

Юрійчук Є. П., ЧНУ ім. Ю. Федьковича

РІШЕННЯ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ ЯК ІНДИКАТОР ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНОЇ ЕЛЕКТОРАЛЬНОЇ ЛЕГІТИМАЦІЇ ВЛАДИ НА ПОСТРАДЯНСЬКОМУ ПРОСТОРИ

У статті прослідковується динаміка звернень до Європейського суду залежно від електоральних циклів і рівня правової культури населення та типу політичної культури; аналізується характер порушень основних елементів виборчого та інших, пов'язаних з ним, політичних прав; з'ясовується ставлення урядів, що прагнуть легітимності на міжнародному рівні, до практики Європейського суду як індикатора електоральної легітимациї.

В статье прослеживается динамика обращений в Европейский суд в зависимости от электоральных циклов и уровня правовой культуры населения, типа политической культуры; анализируется характер нарушений основных элементов избирательного и других, связанных с ним, политических прав; выясняется отношение правительств, стремящихся к легитимности на международном уровне, к практике Европейского суда как индикатора электоральной легитимации.

The author traces the dynamics of appeals to the Court depending on the electoral cycles and the legal culture of the population and the type of political culture, analyzes the nature of violations of fundamental elements of electoral and other related, political rights, it turns out the attitude of governments seeking legitimacy for international level, the European Court as an indicator of electoral legitimacy.

Звернення до Європейського суду з прав людини (далі – Європейський суд. – Є. Ю.) упродовж останнього десятиріччя стає все популярнішим на пострадянському просторі, країни якого заявили про демократизацію, гуманізацію, формування громадянського суспільства та правової держави. Судова практика Європейського суду завжди була найоб'єктивнішим критерієм оцінки правової та судової системи держави, а довіра до правосуддя в демократичному суспільстві лежить в основі легітимациї влади. Ратифікувавши Конвенцію про захист прав і основних

свобод людини від 4 листопада 1950 р. (остання набула чинності 3 вересня 1953 р.) [1] (далі – Конвенція. – Є. Ю.) держави входять під юрисдикцію Європейського суду, визнають обов'язковість його рішень і беруть на себе зобов'язання з дотримання прав людини, що закріплені в Конвенції. Серед них для демократичного розвитку першочергове значення мають ст. 10 (Свобода вираження поглядів), ст. 11 (Свобода зібрань та об'єднання), ст. 3 Протоколу № 1 (далі – ст. 1 П. 1) (Право на вільні вибори) Конвенції. На сьогодні існує велика кількість індивідуальних і колективних юридичних праць, які стосуються суті права на вільні вибори в міжнародному праві, розгляду справ у Європейському суді, серед яких заслуговують на увагу наукові доробки К. Біндер, Б. Боурінга, М. О'Бойлі, К. Вагнер, Р. О'Коннела, К. Реїд, Ф. Річа. На пострадянському просторі вирізняються публікації таких російських вчених як С. О. Глотов, Л. М. Єнтіг, С. Ю. Кашкін, В. О. Карташкін, Ю. М. Колосов, П. О. Лаптев, І. І. Лукашук, О. І. Тіунов, Б. Н. Топорнін, В. А. Туманов, фундаментальні колективні праці російських і молдовських вчених. В Україні проблеми захисту прав людини в Європейському суді розробляють М. М. Антонович, Т. О. Анцупова, С. Д. Василенко, І. С. Піляєв, П. М. Рабінович, М. Савчин, С. Шевчук. С. Р. Тагієв і М. В. Мазур [2] – одні з небагатьох українських дослідників, які зверталися до проблематики виборчих спорів у Європейському суді та з'ясовували зміст і динаміку розуміння органами, що контролюють виконання положень Конвенції про право на вільні вибори. Проте політологічний аналіз заявленої проблеми поки що не здійснювався. Тому мета пропонованої статті – проаналізувати розгляд Європейським судом з прав людини виборчих спорів на пострадянському просторі в контексті зовнішньополітичної електоральної легітимації влади.

Європейський суд є на сьогодні механізмом забезпечення Конвенції як єдиного юридичного моніторингу Ради Європи держав-членів (діяльність Європейської комісії з прав людини припинилася з 1 листопада 1998 р. відповідно до Протоколу № 11 до Конвенції). Під юридичним моніторингом І. С. Піляєв розуміє «такий контроль, який забезпечується передусім відповідним механізмом судових, юридично обов'язкових для держав рішень» [3]. У вузькому розумінні юридичний моніторинг – це «судово-правовий моніторинг під егідою Ради Європи», тобто

моніторинг виконання міжнародно-правових зобов'язань держави, що визначені в ратифікованих нею юридично зобов'язуючих інструментах Ради Європи [4]. Випадки невиконання положень конвенції стають широко відомими в світі та зумовлюють негативні наслідки для держави-порушниці. В разі встановлення факту порушення Європейським судом з прав людини вони повинні відшкодувати матеріальну і моральну шкоду. Політичні наслідки невиконання рішень суду є небажаними для урядів пострадянських держав, бо в разі застосування негативних санкцій аж до виключення з Ради Європи зовнішньополітичному іміджу країни буде завдано шкоди. Загалом, мета Європейського суду – сформулювати та внести в національну правову систему ті стандарти та вимоги, які є вихідним пунктом правотворчості та законотворчості в громадянському суспільстві та правовій державі. У разі своєчасного виконання рішень Суду та удосконалення пов'язаного із виборами законодавства підвищується політична довіра європейської спільноти до національних органів правосуддя і новообраних органів влади. Механізм зовнішньополітичної електоральної легітиматії влади Європейським судом з прав людини схематично представлений на рис. 1, але автор свідомо не брала до уваги рішення про неприйняття до розгляду справ, хоча вони теж мають значення для легітиматії влади, бо свідчать про рівень правової культури позивачів.

Зазначимо, що більше ніж 93 % рішень суду з моменту його створення в 1959 р. були винесені в період між 1998 і 2010 рр. [5], тобто після приєднання до конвенції пострадянських держав. Упродовж останніх років діяльність Суду зосереджена на вивченні складних випадків і спільному розгляді аналогічних справ. 2010 року значна частина винесених судом рішень стосувалася держав пострадянського простору: Росії (217 рішень – 1 місце), України (109 рішень – 3 місце). У 2011 р. Україна посунулася на 4 місце. На тому, що велика кількість розглянутих судом випадків стосується країн Центральної та Східної Європи, акцентує увагу заступник секретаря Європейського суду М. О'Бойлі.

Процедура звернення до Європейського суду з прав людини передбачає дотримання чітко визначених критеріїв, з огляду на які критерії кількість прийнятих рішень з виборчих спорів значно менша кількості заявлених до розгляду справ. Розподіл справ за країнами представлений на рис. 2.

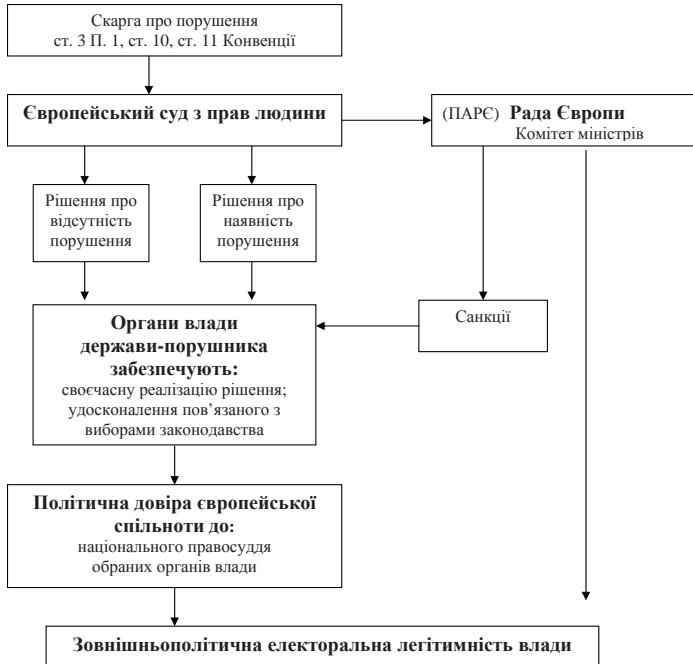

Рис. 1. Механізм зовнішньополітичної електоральної легітимізації влади Європейським судом з прав людини

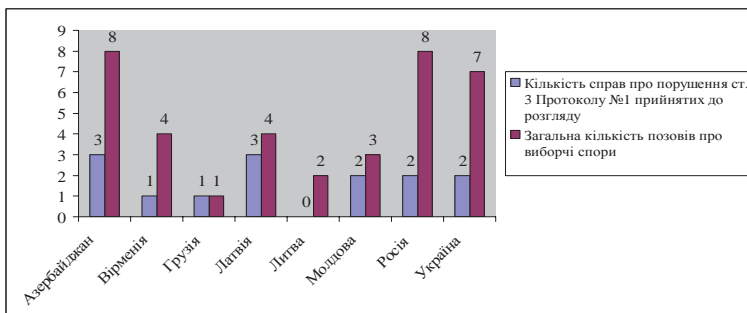

Рис. 2. Розгляд виборчих спорів на пострадянському просторі в Європейському суді [6]

Очевидно, лідерами щодо кількості позовних заяв є Азербайджан, Росія, Україна, причому найбільше вони стосуються порушень під час виборів 2005, 2004, 2002 років відповідно. Протягом усього періоду з часу ратифікації Конвенції пострадянськими державами кількість розглянутих справ за виборчими спорами не така вже й велика порівняно із загальним масивом позовів, проте ці прецеденти є по суті найвагомішими. Із виділених М. О'Бойлі п'яти провідних рішень, які встановлюють загальний підхід суду до інтерпретації ст. 3 П. 1 щодо активного і пасивного виборчого права, бачимо, що два стосуються порушень у Латвії, державі пострадянського простору.

На нашу думку, для електоральної легітимзації важливе дотримання не ст. 3 П. 1, але й ст. 10, ст. 11, які здебільшого використовують під час агітаційної кампанії, адже в комплексі вони формують довіру виборців до виборчого процесу, виборчих органів, кандидатів і результатів виборів. Але дотримання саме цих прав контролюється більш ефективно довготривалим спостереженням за виборами.

Загальні дані прийнятих рішень Європейського суду щодо порушень виборчих та інших політичних прав наведені в табл. 1.

Таблиця 1

Порушення державами пострадянського простору статей Конвенції, пов'язаних із виборами, в рішеннях Європейського суду (1995-2010) [7]

<i>Країна, проти якої висуното позов</i>	<i>Дата вступу до Ради Європи та підписання Конвенції про права людини</i>	<i>Дата ратифікації Конвенції</i>	<i>Ст. 10</i>	<i>Ст. 11</i>	<i>Протокол № 1 ст. 3</i>
			<i>Свобода вираження поглядів</i>	<i>Свобода зібрань та об'єднання</i>	<i>Право на вільні вибори</i>
Азербайджан	25.01.2001	15.04.2002	3	5	3
Вірменія	25.01.2001	26.04.2002	1	6	1
Грузія	27.04.1999	20.05.1999	1	-	1
Естонія	14.05.1993	16.04.1996	-	-	-
Латвія	10.02.1995	27.06.1997	2	1	3
Литва	14.05.1993	29.06.1995	-	-	-
Молдова	1.07.1995	20.09.1997	17	11	2
Росія	28.02.1996	5.05.1998	22	8	2
Україна	5.11.1995	11.09.1997	6	1	2
		<i>Всього</i>	<i>52</i>	<i>32</i>	<i>14</i>

Зауважимо, що не всі рішення стосовно ст. 10 та 11 стосуються виборчого процесу, але виокремити їх доволі складно, як і навести повний перелік справ, що перебували у розгляді в Європейському суді, бо багато з них було вилучено з реєстру після попереднього розгляду. Скажімо, тільки про порушення ст. 10 у справах проти Росії йшлося в 60 випадках, проти України – 30, Молдови – 22, Литви – 14, Азербайджану – 8, Вірменії – 8, Латвії – 7, Естонії – 7. Автор здійснила з-поміж них відбір справ, дотичних до виборчої кампанії, хоча неможливо визначити, якою мірою публікація в ЗМІ про негативні сторони діяльності державного чиновника між електоральними циклами вплине на уподобання його електорату в майбутньому.

Існування ефективної національної системи розгляду скарг та спорів у виборчому процесі є вагомою підставою довіри електорату до виборів і основою електоральної легітиматії влади. Якщо стосовно Молдови, Росії, Литви, України були прецеденти позитивного вирішення справ на національному рівні, то щодо Азербайджану таких прикладів немає. Констатуємо також, що проти всіх пострадянських держав оскаржують випадки порушення лише пасивного індивідуального та колективного виборчих прав. Про порушення права виборця голосувати йдеться у тій же у єдиному випадку, та й то не прийнятому Судом до розгляду.

Загальна картина прийнятих рішень щодо виборчих спорів у Європейському суді представлена в табл. 2. Але в багатьох випадках йдеться про комплексне порушення прав, передбачених статтями Конвенції, що пов'язані з виборами.

Більшість наведених у табл. 2 справ стосуються порушень під час парламентських виборів кінця 90-х – початку 2000 років. Цей факт, як і наявність великої кількості неприйнятних до розгляду справ можна пояснити певним інформаційним вакуумом пересічних учасників виборчого процесу, оскільки офіційного перекладу Конвенції не було доволі тривалий час у багатьох пострадянських державах, не кажучи вже про доступність національними мовами даних систематизації прецедентів Європейського суду, механізму їх використання в судовій практиці та процедури звернення до Суду. Про це йшлося, зокрема, у звіті уповноваженого з прав людини України Ніни Карпачової [9]. Обмеження розглядуваних порушень в Азербайджані 2005 роком пояснюється тим, що після ратифікації Конвенції в цій країні парламентські вибори відбулися тричі, в тому числі й частково повторні (13 травня 2006 р.).

**Рішення Європейського суду
по прийнятим до розгляду справам
проти держав пострадянського простору про порушення права
на вільні вибори (Протокол № 11 ст. 3) [8]**

<i>Країна, проти якої висунуто позов</i>	<i>Дата порушення</i>	<i>Назва справи, дата прийняття рішення</i>	<i>Наявність порушення</i>
Азербайджан	2005	Намат Алієв проти Азербайджану, 8 квітня 2010	Порушення
	2005	Керімова проти Азербайджану 30 вересня 2010	Порушення
	2005	Сеїдзаде проти Азербайджану, 3 грудня 2009	Порушення
Вірменія	2003	Саруханян проти Вірменії, 27 травня 2008	Порушення
Грузія	2003	Грузинська Робітничка партія проти Грузії, 4 вересня 2007	Порушення за однією з трьох вимог
Латвія	2003	Адамсонс проти Латвії, 24 червня 2008	Порушення
	2000	Жданока проти Латвії, 16 березня 2006	Порушення
	1999	Подколзіна проти Латвії, 9 квітня 2002	Порушення
Литва	2004	Паксас проти Литви, 28 квітня 2011	Порушення
Молдова	2008-2009	Тенасе проти Молдови, 27 April 2010	Порушення
	2008	Тенасе та Кіртоаке проти Молдови, 18 листопада 2008	Порушення щодо першого заявника
Росія	2004	Краснов і Скуратов проти Росії 19 липня 2007	Порушення щодо другого заявника
	1999	Російська консервативна партія підприємців та інші проти Росії, 11 січня 2007	Порушення
Україна	2002	Мельниченко проти України, 19 жовтня 2004	Порушення
	2002	Ковач проти України 7 лютого 2008	Порушення

Останні проходили під пильним наглядом міжнародних структур. Вибори 7 листопада 2010 р. ще перебувають під процедурою оскарження в національних судах, а вибори 6 листопада 2005 р. відбулися з кричущими порушеннями та є найбільш критиковані. Але фіксуємо приклад звернення до суду і після 2006 р., правда щодо порушеної свободи зібрань та об'єднання [10]. Перелік фактичних обставин справи Намата Алієва, що балотувався на парламентських виборах 2005 р. як кандидат від опозиційного блоку «Азадлиг», члена Партії народного фронту Азербайджану, містить приклади порушень виборчого законодавства в його виборчому окрузі (м. Барда), які зрештою спостерігались по всій країні. Серед них: втручання представників влади у виборчий процес, агітація на користь провладних кандидатів, залякування виборців, переслідування спостерігачів, невключення виборців до списків, багаторазове голосування, вкидання бюлетенів, а основне – нездатність влади ефективно вирішувати скарги стосовно цих порушень. Європейський суд підтвердив відсутність «у діях виборчих комісій і судів ... справжньої турботи про захист права заявника на обрання», висловив сумнів у можливості Апеляційного та Верховного судів Азербайджану змінювати спосіб формування складу виборчих комісій у розпал виборчого процесу, а основне – вказав, що внутрішні засоби правового захисту повинні бути ефективними, щоб запобігти передбачуваному порушенню чи його продовженню [11]. Довільне прийняття рішення про визнання недійсними результатів парламентських виборів, відсутність турботи про цілісність та ефективність виборчого процесу, неефективність судової влади були також підтверджені у справі Керімової проти Азербайджану [12]. Скарги на подібні порушення містяться й в інших, не прийнятих до розгляду справах. Велика кількість позовів проти Азербайджану та рішення про наявність порушень ст. 3 П. 1, ст. 10, ст 11 підтверджує висновки місії спостереження міжнародних організацій про нелегітимність виборів 2005 р.

У Європейському суді оскаржували також випадки післявиборчих репресій щодо опозиції. Показовою є справа Аршама Галстяна проти Вірменії, який під час першого раунду президентських виборів 19 лютого 2003 р. діяв як уповноважений помічник основного кандидата від опозиції на виборах, під час другого туру виборів (5 березня) був членом однієї з окружних виборчих комісій. Після виборів його заарештували під час демонстрації в центрі Єревану з нагоди Дня матері. Демонстрація мала політичний характер,

бо під час її проведення критикувались дії уряду та процедура проведення президентських виборів [13].

Вагомим делегітимацийним фактором виступає максимальне прагнення влади на всьому пострадянському просторі обмежити або реєстрацію небажаних рейтингових кандидатів від опозиції, або виконання останніми представницьких функцій після виборів.

Рішення Європейського суду є важливим інформаційним чинником відношення Ради Європи до пострадянських країн. На основі його висновків Парламентська Асамблея Ради Європи приймає резолюції, в яких міститься загальна оцінка політики тієї чи іншої держави. Удосконалення національного законодавства забезпечується за рахунок того, що держава звітує перед Радою Європи про заходи, зроблені для усунення в ньому пробілів або недоліків. На основі ж інформації судових рішень про чесність і прозорість виборів, дотримання права на вільні вибори, становище ЗМІ та журналістів у виборчому процесі формується відношення європейських держав до новообраної влади, тобто створюються засади зовнішньополітичної легітимациї.

Таким чином, констатуємо, що існування ефективної національної системи розгляду скарг та спорів у виборчому процесі є вагомою підставою довіри електорату до виборів і основою електоральної легітимациї влади. Звернення до Європейського суду зумовлені: 1) неефективністю національного правосуддя й неможливістю захистити права людини у виборчому процесі; 2) недосконалістю національного виборчого законодавства; 3) значною кількістю порушень під час виборів як з боку їх організаторів, так і з боку виборців та кандидатів; 4) недовірою до результатів виборів унаслідок цих порушень.

З моменту ратифікації Конвенції з прав людини звернення до Європейського суду з питань виборчих спорів набуло значного поширення в Азербайджані, Росії, Україні. Причому в Росії здебільшого оскаржують порушення на місцевому, а не федеральному рівні. Відсутність випадків оскарження виборчого процесу проти Естонії свідчить про належне дотримання виборчих процедур і вирішення спорів національними судами. Водночас рішення Європейського суду щодо Латвії, Литви, Грузії про наявність порушень статей Конвенції стали приводом для негайного удосконалення національного законодавства та зовнішньополітичну легітимацию влади.

Найбільше були оскаржені виборчі кампанії кінця 90-х – першої половини 2000-х років. Саме на той момент припадає і велика кількість неприйнятних до розгляду справ через невідповідність критеріям прийнятності, що є делегітимаційним фактором. Звернень щодо порушення прав проти України після виборчих кампаній 2006, 2007 років наразі не було.

Більшість виборчих порушень на пострадянському просторі стосуються пасивного виборчого права та участі опозиції у виборах зокрема. Розглядувані у суді порушення за легітимаційним критерієм (політична довіра до виборів та їх результатів) можна розділити на дві основні групи: 1. Непрямі порушення, здійснені в межах правового поля, які потребують належної діяльності національних судів чи удосконалення законодавства. У разі своєчасного усунення недоліків, виявлених під час розгляду в Європейському суді, відбувається підвищення рівня довіри до національної судової системи та результатів виборів загалом. 2. Прямі порушення правових норм (часто в брутальній формі), які свідчать про низький рівень правової культури учасників виборчого процесу, сваволю влади, авторитарні тенденції і як наслідок – зовнішньополітичну делегітимацію органів влади держави внаслідок негативного висновку Європейського суду та погіршення зовнішньополітичного іміджу.

У випадках порушення ст. 10 Конвенції більшість заяв оскаржують дифамацію провладних кандидатів, відмову органів влади в ліцензуванні ЗМІ, порушення правил фінансування агітаційної кампанії.

Для електоральної легітимації влади як внутрішньополітичної, так і зовнішньополітичної першочерговим завданням стає своєчасне виконання рішень, цілеспрямована інформаційна політика держави, публікація і популяризація розглянутих у Європейському суді прецедентів, реалізація їх у національній судовій практиці, а основне – удосконалення виборчого національного законодавства з урахуванням виявлених прогалин відповідно до міжнародних і європейських стандартів.

Література

1. Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, as amended by Protocols No. 11 and 14. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://conventions.coe.int/Treaty/Commun/QueVoulezVous.asp?NT=005&CM=8&DF=27/07/2010&CL=ENG>; Офіційний переклад Конвенції про захист прав

- людини і основоположних свобод 1950 року, затверджений Міністерством закордонних справ України 27 січня 2006 р. // Офіц. вісн. України. – 1998. – 16 квіт. – № 13; 2006. – 23 серп. – № 32. – С. 270; Про ратифікацію Конвенції про захист прав і основних свобод людини 1950 року, Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції: Закон України від 17 липня 1997 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1997. – № 40. – Ст. 263
2. Тагієв С. Р. Право на вільні вибори в рішеннях Європейського суду з прав людини [Електронний ресурс] / С. Р. Тагієв, М. В. Мазур // Верховний Суд України. Інформаційний сервер. – Режим доступу: <http://www.scourt.gov.ua/clients/vs.nsf/0/B97A66E79FBA7C99C22576E80031F65D?OpenDocument&CollapseView&RestrictToCategory=B97A66E79FBA7C99C22576E80031F65D&Count=500&>
 3. Піляєв І. С. Рада Європи в сучасному євроінтеграційному процесі: монографія / І. С. Піляєв. – К.: Видавничий Дім «Юридична книга», 2003. – С. 192.
 4. Піляєв І. С. Рада Європи в сучасному євроінтеграційному процесі... – С. 193.
 5. The European Court of Human Rights in Facts and Figures [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.echr.coe.int/NR/rdonlyres/C99DDB86-EB23-4E12-BCDA-D19B63A935AD/0/FAITS_CHIFFRES_EN_JAN2011_VERSION_WEB.pdf
 6. Складено за матеріалами офіційного сайту Європейського суду. – Режим доступу: <http://cmiskp.echr.coe.int/tkp197/portal.asp?sessionId=72670509&skin=hudoc-in-en&action=request>
 7. Violation by Article and by Country. – Available at: http://www.echr.coe.int/NR/rdonlyres/E8F73EC8-AF6A-4205-BAF2-F6043F67F651/0/Tableau_de_violations_2009_ENG.pdf; Violation by Article and by Country [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.echr.coe.int/NR/rdonlyres/596C7B5C-3FFB-4874-85D8-F12E8F67C136/0/TABLEAU_VIOLATIONS_2010_EN.pdf; Violation by Article and by Country [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.echr.coe.int/NR/rdonlyres/2B783BFF-39C9-455C-B7C7-F821056BF32A/0/Tableau_de_violations_19592010_ENG.pdf
 8. Складено за справами: *Namat Aliyev v. Azerbaijan*, no. 18705/06, 8 April 2010; *Kerimova v. Azerbaijan*, no. 20799/06, 30 September 2010; *Seyidzade v. Azerbaijan*, no. 37700/05 3 December 2009; *Sarukhanyan v. Armenia*, no. 38978/03, 27 May 2008; *The Georgian Labour Party v Georgia*, no 9103/04, 4 September 2007; *Adamsons v. Latvia*, no 3669/03, 24 June 2008; *Ždanoka v. Latvia [GC]*, no. 58278/00, 6 March 2003, Bulletin 2006/1 [ECHR-2006-1-003];

- Podkolzina v. Latvia, no. 46726/99, 9 April 2002, ECHR 2002-II; Paksas v. Lithuania, no 34932/04, 28 April 2011; Tănase v. Moldova, no. 7/08, 27 April 2010; Tănase and Chirtoacă v. Moldova, no 7/08, 18 November 2008; Krasnov and Skuratov v. russia, nos 17864/04 and 21396/04, 19 July 2007; Russian Conservative Party of Entrepreneurs and Others v. russia, nos. 55066/00 and 55638/00, 11 January 2007; Melnychenko v. Ukraine, no. 17707/02, 19 October 2004, ECHR 2004-X; Kovach v. Ukraine, no. 39424/02, 7 February 2008 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://cmiskp.echr.coe.int/tkp197/portal.asp?sessionId=72670509&skin=hudoc-in-en&action=request>
9. Стан дотримання та захисту прав і свобод людини в Україні. Перша щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людинию – 2-ге вид. – Харків: Консум. 2001. – 464 с. С. 48-49.
 10. Ramazanova and Others v. Azerbaijan, no. 18705/06, 8 April 2010.
 11. Namat Aliyev v. Azerbaijan, no. 18705/06, 8 April 2010.
 12. Kerimova v. Azerbaijan, no. 20799/06, 30 September 2010.
 13. Galstyan v. Armenia, no. 26986/03, 15 November 2007.
 14. Doc. 12270. 31 May 2010. The functioning of democratic institutions in Azerbaijan. Report1.committee on the Honouring of Obligations and Commitments by Member States of the Council of Europe (Monitoring Committee). Co-rapporteurs: Mr Andres HERKEL, Estonia, Group of the European People's Party, and Mr Joseph DEBONO GRECH, Malta, Socialist Group [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://assembly.coe.int/Mainf.asp?link=/Documents/WorkingDocs/Doc10/EDOC12270.htm>).
 15. Скакунов П. Ю. Если суд – то Европейский! / П. Ю. Скакунов // Судебная защита прав граждан в её наиболее эффективных формах: Материалы научно-практической конференции / Под. ред. А. Л. Буркова, издательство Уральского университета, 2003. – С. 33. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.sutyajnik.ru/rus/library/sborniki/sud_zaschita.pdf